

Avhandlingsopposition

Lars M Andersson¹

Den odanska danska antisemitismen

Sofie Lene Bak, *Studier i dansk antisemitisme 1930–1945. Brydninger i den nationale selvforståelse*, Ph D-avhandling, Köpenhamn 2003, 397 s.

ÅR 2002 GAV Dansk Center for Holocaust og Folkedrabsstudier ut en utmärkt volym med titeln *Antisemitisme i Danmark?* Frågetecknet är symptomatiskt. Antisemitismen har sedan det nationalsocialistiska maktövertagandet i Tyskland år 1933 betraktats som tyskt och följaktligen ”odanskt” och alltsedan besættelsetiden som synonymt med landsförräderi. Mot den bakgrunden kan det tyckas vara en överloppsgärning att ägna 397 fullmatade sidor i A4-format åt att studera antisemitismen i Danmark. Sofie Lene Bak visar emellertid med sin avhandling att det är mödan värt. Hon rätar ut frågetecknet och förvandlar det till ett utropstecken.

Syfte och frågeställningar

Det första uttalade syftet med avhandlingen är att förklara varför den *rasistiska* antisemitismen inte fick någon signifikant utbredning i Danmark. Det andra handlar om att undersöka och avgöra i hur stor utsträckning dansk flyktingpolitik överensstämde med befolkningens önskligheter och hållningar. Det tredje syftet, som inte uttryckligen formuleras som ett sådant, är göra upp med nationella myter och ”den kriminalhistoriska vinklingen” vid studiet av antisemitismen, det vill säga tendensen att från räddningen av de danska judarna i oktober 1943 sluta sig till att danskarna inte var, aldrig varit och aldrig kommer att bli antisemiter, att antisemitismen helt enkelt är ”odansk” (s. 20–21). Sistnämnda syfte är synnerligen vällovligt och helt i linje med arvet från Arup och Weibull.

De syften och frågeställningar som utvecklas allt eftersom är: Vilken utbredning och karaktär hade antisemitismen i Danmark under perioden 1930–1945 samt hur och varför utvecklades det politiska och juridiska försvaret för de danska judarna.

Operationaliseringen fungerar även om jag anser att författaren utgår från det som skall bevisas när hon formulerar syftet att förklara varför

den rasistiska antisemitismen inte fick någon utbredning av betydelse. Fyra av problemställningarna belyses ingående. Frågan huruvida flyktingpolitiken stod i överensstämmelse med befolkningens önskningsar och hållningar låter sig däremot knappast besvaras.

Ämnets relevans

Ämnet är synnerligen relevant, vilket Sofie Lene Bak också framhåller redan på första sidan och sedan övertygande demonstrerar, inte minst i den fortlöpande historiografiska diskussion som går som en röd tråd genom avhandlingen. Ämnet är inte bara relevant i en dansk eller skandinavisk kontext utan även internationellt.

Den vetenskapliga relevansen gäller inte i första hand att Sofie Lene Bak med sin avhandling fyller en lucka – vilket hon tvivelsutan gör – utan främst att hon genom sin ambition att visa på olika typer av antisemitism – antisemitism i relation till andra fiendebilder, antisemitism inom olika grupper och antisemitism på såväl struktur som individnivå – och hur dessa hänger samman, interagerar och fungerar lämnar ett väsentligt bidrag till *hur* antisemitism kan studeras. Nydanande är inte minst hennes strävan att försöka visa hur och var gränserna för vad som kunde sägas och skrivas om judarna drogs i det offentliga samtalet, hur och varför dessa gränser försköts samt att hon övertygande demonstrerar vilka antisemitiska stereotyper som användes i vilka sammanhang och vilka olika funktioner de kunde ha.

Innehåll

Avhandlingen består av tre delar: Del 1: Studier i dansk antisemitism, Del 2: Den offentliga opinion om jødespørgsmaalet och Del 3: Det juridiske beredskab. Avhandlingen inleds med ett teori- och metodkapitel i vilket de centrala begreppen definieras och syftena formuleras. Centralt här är Gavin Langmuirs distinktion mellan två typer av antisemitism: xenofobisk, som utgår från felaktiga generaliseringar, och ”chimärisk”, som saknar varje tillstymmelse till verklighetsanknytning. Denna distinktion kvalificeras av författaren som en skillnad mellan en antisemitism baserad på vad judar anses göra (xenofobisk) och på vad de anses vara (rasistisk).

Därefter följer således del 1, som består av tre kapitel. I det första avhandlas i detalj Dansk Antijødisk Liga, som representant för en ytterliggående rasistisk antisemitism. Undersökningen bygger på organisationens

arkiv och på en genomgång av dess organ, *Kamptegnet*, Danmarks svar på *Der Stürmer*. Dessutom tecknas ett porträtt av en antisemit i partiledarens, Aage H Andersen, gestalt. Det handlar om en extrem och mycket begränsad miljö, som i synnerhet under besättelsetiden skiljs ut som odansk och följaktligen har en funktion för konstruktionen av såväl danskhet som tyskhet under denna period. Författaren visar att Dansk Antijødisk Ligas rasistiska antisemitism avvisades av "den allmänna opinionen" och hur organisationen och dess ledare stigmatiserades och utdefinierades ur den danska gemenskapen. Huruvida detta skall förklaras som en följd av den ytterliggående rasistiska antisemitism organisationen gav uttryck för eller med att nationalsocialismen betraktades som "odansk" skall jag återkomma till.

I det andra kapitlet tar sig Sofie Lene Bak an den religiöst motiverade antisemitismen, eller antijudaismen, genom att studera Indre Mission via dess huvudorgan *Indre Missions Tidende*. Här handlar det om en betydligt större och betydelsefull miljö med en folklig förankring; *Indre Missions Tidende* hade i början av undersökningsperioden 18 500 prenumeranter och 1940 14 500 och sannolikt långt fler läsare. Författaren visar hur den traditionella kristna judefientligheten, inte minst de ersättningsteologiska resonemangen, präglade synen på judarna och hur denna förenades med en xenofobisk antisemitism. Antisemitismen inom Indre Mission tonades emellertid ner under 1930-talet vilket inte, som man kanske skulle ha förväntat sig, primärt var en följd av det tilltagande politiska motståndet mot nationalsocialism och antisemitism, utan paradoxalt nog i första hand en konsekvens av apokalyptiska stämningar och tankegångar. Analysen är skarp och övertygande.

Det tredje kapitlet har rubriken "Landbruget og jøderne", vilket är något missvisande eftersom det inte handlar om jordbruksnäringen i dess helhet utan huvudsakligen om Landbrugernes sammenslutning (LS), en bondeorganisation som i mitten av 1930-talet räknade drygt 20 000 medlemmar. Fokus i analysen ligger dock på innehållet i organisationens huvudorgan, *Landbo-Værnet* och på hur antisemitismen utnyttjades för politiska syften. Författaren menar att antisemitismen inom LS fungerade som ersättning för den ideologi organisationen aldrig lyckades skapa, att antisemitismen i huvudsak var instrumentell och tonades ner när den inte längre behövdes och dessutom började bli en belastning. Hon behandlar även kortfattat LS riksdagsrepresentation genom Det frie Folkeparti samt mera ingående Lorenz Christensens och dennes lärofaders, ekonomiprofessorn L V Birck, antisemitiska skriftställarskap. Ingen av herrarna hör självklart hemma i detta sammanhang. Christensen skrev

visserligen ett par antisemitiskt färgade pjäser om det sönderjylländska jordbrukets besvärliga situation men han var först och främst talesman för den tyska minoriteten i Sönderjylland och från 1936 partifunktionär i den tyska minoritetens nazistparti, NSDAP-N. Det som motiverar att han finns med i avhandlingen, även om han kunde ha placerats på annan plats – förslagsvis i kapitel 7 i del 2, där den offentliga debatten behandlas – är hans antisemitiska tvåbandsverk, *Det tredje ting*, publicerat 1943. Det är också via detta verk som L V Birck kommer in i analysen; denne är nämligen hjälten i detta omfångsrika arbete. Analysen av *Det tredje ting* är inträngande och övertygande och det gäller på det hela taget även undersökningen av innehållet i *Landbo-Værnet*.

Del två, som behandlar den allmänna opinionen och var och hur gränserna för antisemitismen drogs i det offentliga samtalet, inleds med ett kapitel om ”Judarna som folk og race”, som borde placerats betydligt tidigare i avhandlingen. Detta följs av kapitlet ”Kulturdebat under krise og krig” i vilket författaren studerar receptionen av Hollywoodfilmen *Huset Rothschild* och den brittiska filmatiseringen av Lion Feuchtwangers *Jud Süß*, inte att förväxla med Veit Harlans nazistiska propagandafilm med samma namn. De båda filmerna, som hade dansk premiär 1934 respektive 1935, var den amerikanska respektive brittiska filmindustrins svar på den nationalsocialistiska judepolitiken. Sofie Lene Baks analys av anmälningarna visar övertygande att även de mest entusiastiska recensenterna utgick från antisemitiska stereotyper varför somliga helt missade filmernas antirasistiska poäng. Författaren studerar även receptionen av Veit Harlans *Jud Süß* och *Der ewige Jude*, som båda hade premiär efter det att Danmark ockuperats. *Der Ewige Jude* blev ett fiasko – publiken vämjdes – medan Harlans film fick ett mera positivt, om än ljumt mottagande. Författaren granskar också pressreaktionerna på Bertolt Brechts balett *De sju dödssynderna* och satiren över den nazistiska raspolitiken, *Rundhuvuden och spetshuvuden*. Reaktionerna i den borgerliga pressen var genomgående negativa och anmälarna tenderade, menar författaren, att bagatellisera antisemitismen. Brechts budskap om judeförföljelsen gick recensenterna förbi; det drunknade i antikommunistiska utfall och i kritiken av Brechts antikatolicism. Enstaka anmälare tillgrip till och med antisemitiska stereotyper i sina angrepp på Brecht. I kapitlet behandlas också pressreaktionerna på uppsättningen av George Gershwins opera *Porgy & Bess* (1935) på det Konglige Teater 1943. Operan utlöste inte några antisemitiska reaktioner – uttalanden som Arthur Engbergs, att det var judarna som låg bakom den normupplösande jazzen, saknas. Däremot ventilerades rasistiska fördomar mot svarta. Samtliga ovan-

nämnda receptionsstudier visar tydligt på förekomsten av en ”salongsfälig” antisemitism men också på motståndet mot den nazistiska politiken mot judarna.

I det efterföljande kapitlet, ”Den stigmatiserade Haman”, analyseras antisemitismen bland radikalkonservativa och nationella grupper. Även här handlar det om antisemitismen i det offentliga samtalet, dess former, uttryck och grunder. Det handlar om den ”salongsfäliga” antisemitismen, det som kunde sägas utan risk för repressalier och stigmatisering men också om var gränserna drogs och hur antisemitismen bemöttes såväl inom de konservativas egna led som av de politiska motståndarna och om hur motståndet mot vissa antisemitiska uttryck hårdnade under 1930-talet.

I fokus står inte minst författaren Harald Nielsen vars författarskap får illustrera övergången från en konservativ nationalism till uttalad rasism och antisemitism. Även om Niensens antisemitism hade en egenartad personlig färgning visar hans författarskap, hävdar författaren, såväl anti-brandesianismens formativa betydelse som dess antisemitiska potential. Det blev ödesdigert att det moderna genombrottes ansikte i Danmark var Georg Brandes’ ”Antisemitterne så jødens ansigt”. Författarens analys av Harald Niensens antisemitism och hur den utvecklades är insiktsfull och tankeväckande. Här kommer man, liksom tidigare i studierna av antisemitismen hos Aaage H Andersen och Lorenz Christensen, *antisemiten* in på livet.

Kapitlet rymmer också en intressant diskussion – utifrån Helen Feins typologi – av de antisemitiska stereotyper som användes i den offentliga debatten – penningjuden, gettojuden, den röde juden med flera – samt en skarp analys av debatten om ”judefrågan” och ”judeproblemet”. Författaren demonstrerar hur antisemitiska föreställningar kom till uttryck i diskussionen om ”judefrågan”, även hos dem som aktivt bekämpade antisemitismen. Utgångspunkten för diskussionen var att det var judarna som var problemet. När det i debatten hävdades att det inte fanns någon ”judefråga” eller något ”judeproblem” i Danmark underförstods att det däremot fanns ett sådant problem på andra håll och att det därför gällde att genom en restriktiv flyktingpolitik se till så att problemet, det vill säga judarna, inte kom till Danmark. Den restriktiva flyktingpolitiken kunde således motiveras med omsorgen om de danska judarna.

I kapitel 8 och 9, ”Till försvar för minoriteten- og demokratiet” respektive ”Det blev det, den 9 april – Jødespørgsmaalet under besættelsen” analyseras var gränserna gick för de tillåtna antisemitiska yttringarna i den offentliga debatten och hur försvaret för de danska judarna etablerades

genom att den öppet rasistiska antisemitismen stigmatiserades. Det aktiva motståndet mot den rasistiska antisemitismen finner författaren dels bland intellektuella i kulturradikala miljöer, dels i kyrkliga kretsar. Del 2 avslutas med en sammanfattande konklusion och en epilog, betitlad ”Privat antisemitisme”, där författaren diskuterar hur antisemitismen fortlevde i det privata sedan den efter den 9 april 1940 stämplats som landsförrädisk.

Del tre är en analys av den juridiska beredskapen, det vill säga i vilken utsträckning lagstiftningen och rättsväsendet kunde begränsa antisemitismens olika uttryck i det danska samhället och därmed försvara de danska judarna mot de hot de var utsatta för. Författaren skildrar i kapitlet ”De legale rammer for antisemitismen” via antisemitiska intermezzon, rättsfall och den juridiska diskussionen, framväxten av en dansk lagstiftning mot antisemitism (och nazism) under perioden 1936–1939 och demonstrerar också vilken svår balansgång myndigheterna och domstolarna hade att gå efter den 9 april 1940. Författaren visar hur konstruktionen av den nationella självförståelsen under 1930-talet och särskilt under besättelsen genom lagstiftningen och rättsväsendet kom att fungera som ett försvar för de danska judarna. Del tre bringas till en naturlig avslutning med ett kapitel betitlat ”Retsopgør 1945–1949”, där läsaren får veta hur det gick för de antisemiter som diskuterats i avhandlingen samt får en inblick i hur lagstiftningen mot antisemitism fungerade i detta sammanhang; de danska antisemiterna dömdes efter en lag som gällt när de gjorde sina antisemitiska utspel, inte utifrån nya, retroaktivt verkande lagar. Avhandlingen avslutas med fyra sidor ”Afsluttende betragtninger”, som dessvärre inte gör avhandlingen full rättvisa.

Materialets bredd och djup

Sofie Lene Bak utnyttjar ett stort och tidigare outnyttjat material från Dansk Antijødisk Liga, material från rättsaker, riksdagstryck, privatarkiv, ett mycket omfattande tidnings- och tidskriftsmaterial, böcker och pjäser författade av ledande antisemiter och deras motståndare, film-, opera- och bokrecensioner, diverse samtida litteratur om rasfrågan samt sekundärlitteratur. Källmaterialet och litteraturen är i allra högsta grad relevant utifrån avhandlingens syften och tillåter författaren att ordentligt genomlysna sina frågeställningar.

Empirin är således, inte minst i ett svenskt perspektiv, mycket omfattande och författaren visar genomgående ett gott handlag med den. Jag saknar dock en mera ingående, samlad källkritisk diskussion – de

övervägningar och avvägningar som görs i den löpande framställningen är däremot genomgående både rimliga och kloka – samt en samlad redogörelse för urvalskriterier och motiveringar av de val som träffats samt en diskussion av materialets representativitet. Inte minst med tanke på att författaren går igenom ett så stort och disparat material hade en ordentlig urvals- och representativitetsdiskussion varit på sin plats.

För att återgå till källkritiken, så borde den redogörelse för Dansk Antijødisk Ligas arkiv som nu finns på s. 380 och 381 placerats i inledningskapitlet och kopplats till metoddiskussionen. Det förekommer vidare vid enstaka tillfällen att författaren blandar samman empiri och teori, vilket förmodligen är en följd av olyckliga formuleringar. Apropå medlemssammansättningen i Dansk Antijødisk Liga heter det till exempel: ”Her [dvs i källmaterialet] kan man spore den traditionelle forklaringsmodell at middelklassen blev tiltrukket af de nazistiske idéer...” (s. 40). Det kan man inte.

Jag tycker avslutningsvis att det är en styggelse när bilder som diskuteras inte visas och anser följaktligen att författaren borde inkluderat de karikatyrer som avhandlas (s. 62–63).

Disposition

Det största problemet med avhandlingen är dispositionen. Sämst fungerar denna i inledningskapitlet. Detta inleds med en begreppsdiskussion, som förvisso är utmärkt, men som blir hängande i luften eftersom syftet med avhandlingen inte presenteras förrän på sidorna 21 och 23. Dispositionen medför att man som läsare inte blir riktigt klar över vilka av de begrepp som presenteras som skall användas och hur de olika begreppsbestämningarna och typologierna förhåller sig till varandra. Jag hade hellre sett en mera konventionell inledning med ett par väl valda citat, som omedelbart leder över i en samlad och tydlig formulering av syftet och först därefter en begreppsdiskussion. Hade författaren gjort på detta sätt hade hon också redan från början tydligare kunnat koppla de olika taxonomier/typologier hon redovisar och ställer upp till undersökningen. Då hade det stått klart redan från början och inte, som nu, efter hand att Gavin Langmuirs distinktion mellan xenofobisk och ”chimärisk” antisemitism är styrande för hela framställningen, att Helene Feins typologi används vid undersökningar av den antisemitiska argumentationen på både grupp och individnivå, Theodore Abels vid studiet av enskilda antisemiter, diskussionen om antijudaism och antisemitism primärt vid undersökningen av Indre Mission, John C G

Röhls typologi genomgående för att avgöra vilken typ av antisemitism det är fråga om, et cetera.

Det är emellertid inte bara i inledningskapitlet som dispositionen är problematisk. Förutom den kritik jag tidigare framfört angående placeringen av enskilda avsnitt kan man också ha synpunkter på vad som inkluderas i de olika avsnitten. Hur mycket partihistorik behövs? (s.38–40, 42). Skall ariseringsdiskussionen ligga i kapitlet om Dansk Antijødisk Liga? (s. 48–49). Samma fråga kan ställas angående utvecklingen om Foreningen af Representanter for udlandske Firmaer i København (s. 50–51) och det långa avsnittet om nudisternas protester (s. 72-73).

Stigmatiseringen av de aktiva nazisterna och antisemiterna behandlas på flera olika ställen utöver i avsnittet med denna rubrik (t ex på s. 58–59). Det är inte heller självklar att Indre Missions syn på kriget (s. 126-127) hör hemma i diskussionen, ej heller är det givet att Aage H Andersen skall ägnas så mycket utrymme i avsnittet om Indre Mission (s.134 ff). Anders Mallings öde efter kriget borde rimligen ha behandlats i avsnittet om retsopgøret och inte som nu på sidan 135.

Bristerna i dispositionen är, vill jag påstå, en följd av att författaren låtit källmaterialet, i första hand fynden i Dansk Antijødisk Ligas arkiv, styra framställningen. I stället borde hon ha låtit frågeställningarna styra och antingen utgått från de olika typologierna och därmed nivåerna eller tematiserat konsekvent. Bristerna är dock inte någon katastrof. Framställningen fungerar trots allt dels tack vare författarens framställningskonst, dels tack vare den synnerligen konsekventa begreppsanvändningen.

Forskningsanknytning

Någon egentlig samlad forskningsöversikt finns inte. Det närmaste författaren kommer en dylik är avsnittet ”Om historiografi och problemstillinger” på sidorna 20–23. Den forskning som där presenteras används på ett klokt sätt för att formulera syften och frågeställningar. Såväl den danska som den internationella forskningen behandlas istället fortlöpande och vävs på ett förtjänstfullt sätt in i framställning. Lösningen motiveras dessutom på ett övertygande sätt i metoddiskussionen på sidan 29, där det heter:

I praksis lader tanken sig anvende i form af en konsekvent inarbejdelse af historiografi i afhandlingen i den hensigt at lade stridende fortolkninger afdække forvrængninger og fortrængninger. Historieskrivningen om antisemitismen vill derfor indgå som et integreret element i afhandlingen.

Dock menar jag att Martin Schwartz Laustens arbeten om kyrkan i Danmark och judarna borde ha nämnts i det inledande historiografi-avsnittet – av de hittills tre banden finns dessutom bara ett med i litteraturförteckningen – liksom Bent Blüdnikows studie av den östjudiska invandringen kring sekelskiftet 1900, *Immigranterne*. Det sistnämnda finns inte heller med i litteraturförteckningen. Blüdnikows och Schwartz Laustens studier har dessutom relevans för författarens diskussion om "Ghettojøden" (s. 244). Hon kunde gott ha nämnt att det visserligen aldrig inrättades något getto i København men att det fanns planer på att skapa ett dylikt. I samband med denna diskussion (s. 245) kunde även Steven Aschheims *Brothers and Strangers*, det klassiska arbetet om "die Ostjuden", ha utnyttjats. I avsnittet om *Der ewige Jude* borde Stig Hornshøj-Möllers ingående studie av filmen ha nämnts.

När *Sions Vises protokoll* avhandlas saknar jag referenser till Norman Cohns *Warrant for Genocide* (som finns i litteraturförteckningen). Här kunde också Nils Erik Forsgårds *Alias Finkelstein*, som just behandlar antisemitiska konspirationsteorier i en nordisk (huvudsakligen finsk- och finlandssvensk) kontext ha använts, liksom densammes artikel om *Sions Vises Protokoll* i Finland i *Historisk tidskrift (för Finland)* 2002.

I diskussionen av hur det kunde komma sig att mellankrigstidens danska journalister och politiker hade svårt att förstå antisemitismens centrala betydelse inom den nationalsocialistiska ideologin (s. 268–269) kunde Tony Kushners *Antisemitism and the Liberal Imagination* ha gett ytterligare uppslag. Kushner visar att mellankrigstidens företrädare för de etablerade partierna betraktade politik som en rationell sysselsättning vilket medförde att de var oförmögna att förstå den nationalsocialistiska politiken. Hans resonemang gäller specifikt judefrågan. Mellankrigstidens politiker menade, just till följd av att de betraktade politik som en rationell verksamhet, att om Hitler nu vidtog åtgärder mot judarna så måste han ha goda skäl till detta; en politik som utgick från hjärnspeken kunde mellankrigstidens politiker helt enkelt inte förstå. De bedömde således nationalsocialisternas "judepolitik" utifrån devisen "Ingen rök utan eld".

Detta är dock i allt väsentligt petimätersynpunkter. Sofie Lene Baks inläsning på såväl dansk som internationell forskning är god. Fullständighet är omöjlig att uppnå, i synnerhet som den internationella antisemitismforskningen vuxit explosionsartat på senare år och numera nått en fullständigt överskådlig omfattning.

Däremot menar jag att författaren i inledningskapitlet, i samband

med diskussionerna om och kvalificeringen av rasismbegreppet (s. 8–9) borde ha anknutit till exempelvis Kwame Apphias distinktion mellan rasism och racialism (i betydelsen icke-hierarkiserande rastänkande), liksom till George M Fredricksons diskussion av förhållandet mellan antisemitism och rasism i *Racism. A Short History*. Det blir aldrig riktigt utrett hur rasism och antisemitism förhåller sig till varandra. Hör de hemma på samma nivå eller är något överordnat? Här hade författaren kunnat dra nytta av Fredricksons lösning, där antisemitism och föreställningar om vit överhöghet (hudfärgsrasism) tillsammans bildar rasismen.

Dessutom anser jag att författaren någonstans i avhandlingen borde ha förhållit sig till det som kallats ”the new consensus” inom fascismforskningen, det vill säga Roger Griffins, Roger Eatwells med fleras strävan att skapa ett generiskt fascismbegrepp och studera fascism på samma sätt som andra ideologier. Författaren använder nu på sina ställen det numera (förhoppningsvis) övergivna sättet att beskriva fascismen utifrån negationer (t ex s. 117). Det skall dock framhållas att begreppsbestämningarna över lag är utmärkta och vidmakthålls genom hela avhandlingen.

Metodologiska överväganden

Det förhåller sig på samma sätt med metoden som med källdiskussionen; Sofie Lene Baks inledande diskussion är klar och redig men väl kortfattad och skissartad medan metodologin i själva undersökningen fungerar utmärkt.

I metoddiskussionen finns en olycklig formulering: ”Jeg har søgt at lade kildematerialet tale for sig selv” (s. 29). Källorna talar aldrig för sig själv. De måste tolkas. Som väl är bryter Sofie Lene Bak tämligen konsekvent mot denna princip och tolkar och kommenterar genomgående källutsagorna på ett klokt och förtjänstfullt sätt. På vissa ställen (t ex på s. 111, s. 114, 123) låter hon dock dessvärre bara ”källorna tala”.

I den löpande framställningen uppvisar författaren, som framhållits, ett säkert metodologiskt handlag och en synnerligen konsekvent begreppsanvändning. Metoden fungerar således väl men jag hade alltså gärna sett en mera ingående redogörelse inledningsvis för *hur* hon avser att gå tillväga. Jag tycker också att det är synd att författaren inte mera konsekvent tar hem de metodologiska poänger hon gör. I kapitel 8 kunde hon till exempel ha understrukit att det är i filosemiternas argumentation man tydligast kan studera antisemitismens genomslag;

att fanatiska antisemiter gör antisemitiska uttalanden är ju strängt taget mindre överraskande. Hon kunde vidare ha framhållit sin användning av den nazistiska och antisemitiska pressen för att komma åt antisemitiska yttringar under besättelsen när den etablerade pressen undvek ämnet (s. 290–291) samt sist men inte minst tydligare betonat att hon faktiskt ger ett generellt bud på hur antisemitismen kan studeras på olika nivåer och inom olika grupper i ett förändringsperspektiv.

Bedömning av resultaten

Resultaten framstår genomgående som övertygande och väl underbyggda även om andra tolkningar är möjliga. De kopplas vidare på ett förtjänstfullt sätt till tidigare forskning och den fortlöpande historiografiska diskussionen är, som jag framhöll ovan, en av avhandlingens styrkor. Jag är också förtjust i den avmätt ironiska ton författaren använder när hon avspisar diverse apologetisk forskning. Argumentationen är genomgående tydlig, logisk och stringent.

Sofie Lene Baks arbete är ett pionjärverk. Även om det finns tämligen många studier som på olika sätt behandlar dansk antisemitism har det hittills saknats en systematisk historisk undersökning av antisemitismen i Danmark under perioden 1930–1945. Författaren har alltså varit tvungen att på egen hand strukturera en historisk analys av dansk antisemitism och hon har gjort det bra. Studierna av Dansk Antijødisk Liga, Indre Mission och Landbrugernes Sammenslutning/Det frie Folkeparti/Bondepartiet belyser olika aspekter av antisemitismen i Danmark på ett förtjänstfullt sätt. Även diskussion om den juridiska beredskapen är tankeväckande. Bäst är i mitt tycke analysen av den offentliga debatten i del 2, i synnerhet som författaren där lyckas blottlägga gränserna för antisemitismen i offentligheten.

Jag är på det hela taget förtjust i och imponerad av författarens ambition att skiktröntga den danska antisemitismen på längden och tvären, att studera antisemitismen på såväl individplanet som på strukturnivå – som närmast religiös övertygelse och som opportunistiskt använt redskap – bland såväl de mest ytterliggående antisemiterna som judarnas försvarare, bland religiösa och sekulariserade och att dessutom göra det i ett förändringsperspektiv. Som jag ser det är denna ambition förebildlig.

Att Sofie Lene bak inte mäktar med att ge en fullständig bild av antisemitismen i mellankrigstidens och besättelsens Danmark beror inte på bristande ambition eller förmåga utan på att ett dylikt projekt inte låter sig genomföras inom ramen för en enskild avhandling.

Det danska och det svenska

Som svensk läsare av avhandlingen slås man oupphörligen av såväl likheter som skillnader. Antibrandesianismen var viktig även i Sverige. Viktigare var emellertid den antisemitism som paradoxalt nog tog avstamp i Brandesianismen och bland annat tog sig uttryck i kulturradikalernas, bland andra Bengt Lidforss, angrepp på den svensk-judiske diktaren och litteraturkritikern Oscar Levertin, som i sin tur försvarades mot antisemitiska angrepp av samma grupper som i Danmark angrep Brandes för att vara jude och inte dansk. August Strindbergs egenartade bestämning av judarnas roll i artikeln "Mitt judehat", enligt vilken judarna skulle fungera som en revolutionär surdeg i de länder de bodde, är också den modellerad efter bröderna Brandes roll i Danmark, sådan den uppfattades av den store titanen. Den svenska argumentationen kring "judefrågan" var i stort sett identisk med den danska, flyktingpolitiken likaså.

Bruket av antisemitiska stereotyper inom Landbrugernes Sammenslutning har tydliga beröringspunkter med hur dylika användes av Bondeförbundet i Sverige. Likheterna gäller inte minst utvecklingen av en ideologi, agrarianismen, där Bondeförbundet i rashygienisk anda framställde den svenska bondestammen som samhällets ryggrad och som värdefullast i rasbiologiskt hänseende samt kampen mot moderniteten, urbaniseringen och finanskapitalismen, som alla kunde konstrueras som judiska företeelser och sist men inte minst kraven på "rashänsyn" i invandringspolitiken. De mest utrerade danska antisemiterna har sin motsvarighet i Sverige i Elof Ericsson, Einar Åberg, Mauritz Rydgren och andra. Svenska Israelsmissionen agerade på samma sätt som den danska och antijudaismen och de apokalyptiska föreställningarna i Indre Mission har sin motsvarighet i den svenska frikyrkligheten. Exemplet skulle kunna mångfaldigas.

Sofie Lene Baks avhandling ger för en svensk läsare både déjà-vue-upplevelser och mera oväntade resultat och kommer att vara till mycket stor nytta för det fortsatta utforskandet av den svenska antisemitismen. Självfallet hade jag gärna sett en konsekvent komparation med de svenska forskningsresultaten, men det ligger utanför avhandlingens ramar. En kortfattad diskussion av varför Sverige i stort sett väljs bort medan författaren gör jämförelser med situationen i Norge hade emellertid varit på sin plats. (De jämförelser som görs gäller Norges Handelsstandsforbund agerande (s. 50) och norska rättssaker mot antisemitisk propaganda (s. 266 och 327 ff)). Tillkomsten av den svenska lagstiftningen mot "hets mot folkgrupp" – som i mångt och mycket var en följd av Einar

Åbergs enträgna antisemitiska propaganda – erbjuder, åtminstone för en svensk historiker, en lika intressant parallell.

Det finns dessutom svensk forskning som kunnat vara till nytta för författaren. Jag tänker här främst på Lena Berggrens och Mattias Tydén undersökningar. Berggrens diskussion i *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria* av ledande svenska antisemiter som Elof Ericsson hade kunnat hjälpa författaren ur de vanskligheter hon hamnar i när hon skall försöka placera in Dansk Antijødisk Liga i fascismtypologin. Berggren visar nämligen, precis som avhandlingsförfattaren, att somliga av de mera ytterliggående antisemiterna primärt var antisemiter och i vissa fall inte ens intresserade av andra inslag i den nationalsocialistiska ideologin.

Utifrån vad Mattias Tydén har skrivit om den svenska bonderörelsen under mellankrigstiden förefaller författarens tolkning av antisemitismen inom Landbrugernes Sammenslutning något välvillig. Jag skulle vilja hävda att det inte bara är fråga om en opportunistisk testballong, utan att antisemitismen inom organisationen var en logisk följd av rörelsens fiendebilder; allt LS var motståndare mot konstrueras i den antisemitiska traditionen som judiskt och med tanke på att dessa föreställningar var vida spridda var det tämligen självklart att organisationen skulle få en antisemitisk prägel, i synnerhet som rörelsen inte förmådde skapa någon egen ideologi.

Dokumentation, akribi och förmedling

Sofie Lene Bak har genomgående ordentligt på fötterna när hon drar sina slutsatser. Hon har, som framhölls tidigare, källmaterialet i ett säkert grepp och använder i allt väsentligt källorna på ett skickligt sätt. Dock utnyttjar hon ibland *Arbejderbladet* som källa till utvecklingen inom Dansk Antijødisk Liga (se t ex s. 38, 45, 56 och 58), vilket är tveksamt.

Notapparaten är konsekvent uppbyggd och författaren belägger grundligt sina påståenden. Det finns dock enstaka exempel på utsagor utan belägg. På sidan 15 definieras ”prejudice”, sannolikt utifrån Gordon W Allports *The Nature of Prejudice*, utan nothänvisning. På sidan 82 saknas en not i andra stycket, på sidan 90 saknas not i sista stycket. På enstaka ställen har vidare ord fallit bort eller skrivits i fel form (s. 98, 155 och 277). Ernst vom Rath kallas på sidan 289 von Rath.

Författaren hävdar (på s. 253) att tyskarna införde J-stämpeln i de tyska och österrikiska judarnas pass efter avtal med Sverige och Schweiz. Frågan är, åtminstone så vitt jag vet, inte slutgiltigt utredd. Det pågår

fortfarande en masochistisk tävling mellan tyska, svenska och schweiziska forskare om vilket land som skall ha den synnerligen tvivelaktiga äran av detta initiativ.

På vissa ställen står text i noterna som jag menar hör hemma i brödtexten (t ex s. 41 not 96, s. 75 not 243, s. 11 not 405) och på det hela taget är notapparaten synnerligen omfattande. Personligen har jag dock svårt att se något negativt i det. Jag anser vidare att litteratur och källor borde ha skiljts åt i förteckningen över litteratur och tryckt material. Detta är dock randanmärkningar. Akribin är på det hela taget god. Språket är utmärkt. Sofie Lene Bak skriver en klar och precis danska och hon styr framställningen med säker hand.

Teser och tolkning

Sofie Lene Bak driver sina teser energiskt och övertygande. Jag skulle emellertid vilja hävda att hennes material och resultat även tillåter andra tolkningar än dem hon gör. Jag tänker då främst på tolkningen av gränserna för hur antisemitisk det gick an att vara i Danmark under mellankrigs- och besættelsetiden. Författaren argumenterar elegant för att gränsen drogs vid rasismen, vid upprättandet av rashierarkier. Hon har onekligen en poäng i detta. Samtidigt framhåller hon återkommande att rastänkandet under undersökningsperioden både var självklart och luddigt och oklart. Dessutom skulle man med visst fog kunna hävda att en rashierarki finns implicit i nästan allt rastänkande; det annorlunda är inte bara annorlunda utan också sämre och detta gäller inte minst för judarna. Hur skall till exempel bruket av termen ”icke-ariet” tolkas?

Som jag ser det handlar gränsdragningen även om *handlingskomponenten*, om viljan att omsätta ord i handling och jag tycker även att det finns stöd för en sådan tolkning i Sofie Lene Baks resultat och material. Det är skillnaden mellan antisemitism i allmänhet och det som Saul Friedländer kallat en ”frälsande antisemitism”. Medlemmarna i Dansk Antijødisk Liga och merparten – det finns undantag, som Lorenz Christensen – av de andra utrerade antisemiterna som möter i avhandlingen företräder just en frälsande antisemitism och kräver *lösningar*. Det gjorde, som Sofie Lene Bak visar, aldrig LS trots att retoriken inom rörelsen var synnerligen grov.

För exempel i avhandlingen som skulle kunna stödja en alternativ tolkning, se: s. 97 xenofobisk fientlighet som rymmer oreflekterad rasism; s. 113–114 termen ”icke-arisk härstamning”; s. 122ff godtyckligheten och luddigheten i samtidens sätt att använda rasbegreppet; s. 123 ”om

man er jøde eller arier”; s. 124 f – här tolkar jag det som att rasläran och rashierarkiseringen i sig inte uppfattas som något problem. Det handlar istället om vilka slutsatser man drar; s. 137 den oreflekterade rasistiska prägelns igen; s. 148 grov antisemitism men *inte några konkreta förslag till lösningar*; s. 176 avsaknaden av handlingskomponent igen; s. 191f den oklara gränsdragningen; s. 231 behandlingen igen; s. 246 ”Den kategoriske afvisning af behovet for *løsninger* i Danmark...”.

Jag är förtjust i Sofie Lene Baks diskussion av var gränsen för en salfångsfähig antisemitism gick. Den är både originell och skarp. Det jag saknar i denna diskussion är ett påpekande om att var gränsen drogs inte bara bestämdes av det nazistiska maktövertagandet respektive besättelsen utan även av fora. Tabu var av allt att döma starkare i riksdagen än i pressen och starkare i riks- än i lokalpressen. Uttalanden som Christmas Møller reagerade på från riksdagens talarstol passerade opåtalade i andra sammanhang. Dessutom tycks det ha spelat roll vem det var som uttalade sig; den kontroversielle men populäre L V Birck kunde uppenbarligen göra häftiga antisemitiska utfall utan att ställas utanför samhällsgemenskapen medan andra stigmatiserades för mindre grova utfall. Avgörande tycks, åtminstone som jag tolkar Sofie Lene Baks material, ha varit huruvida den som fällde de antisemitiska omdömena betraktades som nazist eller ej. Icke-nazister kunde paradoxalt nog ta sig större friheter.

Jag menar vidare att författaren kunde ha kopplat frågan huruvida angreppen på antisemitiska yttringar var ett mål i sig eller ett medel för att komma åt nazismen till frågan huruvida danska journalister och politiker förstod antisemitismens centrala roll i den nationalsocialistiska ideologin. Författaren antyder att de danska opinionsbildarna inte var fullt på det klara med antisemitismens centrala betydelse men om angreppen på antisemiterna och antisemitiska yttringar var ett medel borde detta rimligen innebära att angripna faktiskt insåg att antisemitismen var kärnan i den nationalsocialistiska ideologin. Författaren snuddar också vid denna tanke (s. 355). Kanske borde hon också mera ingående ha diskuterat vilken betydelse det hade att så många av de militanta antisemiterna hade tyskt påbrå och att en så stor andel av dem som försvarade judarna själva var judar, gifta med judar eller hade andra nära relationer till judar.

Genomgående i avhandlingen är periodiseringen central, det vill säga huruvida saker och ting skrivs eller inträffar före eller efter *Machrübernahme* – då antisemit blev synonymt med nazist – eller efter 9 april 1940 – då antisemit och nazist blev synonymt med landsförrädare. Författaren beaktar nästan genomgående denna aspekt och utvinner med hjälp av

periodiseringen väsentliga poänger. Vid enstaka tillfällen har hon emellertid inte ordning på kronologin (t ex på s. 46).

Avslutande omdöme

Sofie Lene Baks avhandling är ett pionjärverk och författarens sätt att studera antisemitismens funktion på olika nivåer är förebildligt för kommande studier. Dansk antisemitismforskning är kort sagt att gratulera; dansk antisemitism kommer hädanefter att följas av ett utrops- och inte ett frågetecken och det är Sofie Lene Baks förtjänst.

Not

¹ Ledamot av bedømmelseudvalget